

KRISTINA BEDNARSKA-RUSAJOVA

ŠVIEČIAMOJO AMŽIAUS MOKSLININKŲ SKAITYBOS TYRIMŲ METODOLOGIJA

Skaitybos tyrimai istoriniu aspektu yra sudėtingiausi knygos istorijoje ir knyginkystėje. Į tai atkreipė dėmesį Krzysztofą Miġonis¹. Tai rodo ir palyginti negausūs šios srities tyrimai bei daugybė metodologijos klaidų publikuotuose darbuose. Siuolaikinį skaitybos procesą galima tyrinėti sociologiniais anketavimo ar apklausos būdais. Tyrinėtojo paslaugoms yra visa bibliotekos dokumentacija: knygos pasas, skaitytojo formuliaras, naujausios formos įrašai kompiuterių atmintyje. Atliekant istorinius skaitybos tyrimus, galima remtis tik tais šaltiniais, kurie išliko iki mūsų dienų. Nuostabą kelia tai, kad neįmanoma nustatyti visuomenės raštingumo lygio arba sužinoma, jog XVIII a. pabaigoje neraštingų žmonių pasitaikydavo net tuose visuomenės sluoksniuose, kurie pagal struktūrines prielaidas buvo pažangiausi².

Atsižvelgiant į minėtas sąlygas, galima tvirtinti, kad iš visų praėjusių epochų visuomeninių ir profesinių grupių tik mokslininkai arba platesne prasme rašantieji (plunksnos) žmonės gali būti skaitybos tyrimo objektas. Skaitybos sąvoka šiuo atveju reiškia visuomeninį procesą, sintetinantį knygų paieškos aplinkybes, jų skaitymą siekiant įgyvendinti konkretų tikslą arba perimti informaciją, kurios pagrindu daromi sprendimai, reiškiami vertinimai, nuomonės ir pažiūros.

Prancūzų enciklopedistas D. Didro, aiškindamas terminą *savant*, išskiria tris mokytojų rūšis: *l'habile*, *le savant*, *le docte*. Mokėjimai, taisyklės praktiškai, apibūdina žmogų kaip *l'habile*. Tie, kurie užsiima tik teorinėmis spekuliacijomis, priklauso *savant* rūšiai. Tie, kurie lavina atmintį, yra *docte*. *L'habile* žmogus tampa mokydamasis, *savant* — medituodamas, *docte* — skaitydamas. Galima būti *savant* arba *docte*, nebūnant *l'habile*, bet negalima tapti *l'habile*, nebūnant *savant*. *L'habile*, *savant* ir *docte* reikšmės galima apibūdinti dar šitokiais terminais: mokslininkas praktikas, mokslininkas teoretikas ir mokslininkas eruditas. Pavyzdžiui, pamokslininką ir advokatą galima pavadinti *l'habile*, filo-

¹ Miġon K. Uwagi o rozwoju historiografii książki // *Studia o książce*. 1975. T. 5. S. 15—44.

² Apie Europos bendruomenių raštingumą žr., pvz.: Chartier R., Julia D. *L'Ecole: traditions et modernization* // Septieme congres internationale des Lumieres: rapport preliminaires. Budapest, 16 juillet — 2 aout. Oxford, 1987. S. 107—117; Francois E. *Buch, Konfession und städtische Gesellschaft im 18. Jahrhundert. Das Beispiel Speyers* // *Mentalitäten und Lebensverhältnisse Beispiele aus der Sozialgeschichte der Neuzeit*. Rudolf Vierhaus zum. 60. Geburtstag, hrsg. von Mitarbeitern und Schülern. Göttingen, 1982. S. 34—54; Golinski Z. *O badaniu czytelnictwa w dobie stanisławowskiej*; [Kilka uwag] // *Problemy kultury literackiej polskiego Oświeceni* / *Studia* pod red. T. Kostkiewiczowej. Wrocław, 1978. S. 33—48.

sofa ir matematika — *savant*, istoriką ir teisininką — *docte*. *L'habile* srovoka yra platesnė. *savant* — gilesnė, *docte* — *universalesnė*³. Kiekvienas iš trijų mokytumo tipų pagrįstas skaitymu, bet labiausiai — *docte*.

Volfgangas Baumgartas apibūdina mokslininką kaip valdovą. Tai, ką valdo mokslininkas, yra jo profesija, jo žinios. Tačiau mokslo įstatymai yra žiaurūs. Tyrinėjimas sukuria tyrinėtoją, mokytumą būdingas tik nedaugeliui mokslininku. Mokytumą valdo mokslininkus. Tačiau akivaizdi ir atvirkštinė priklausomybė. Sprendimas tapti mokslininku yra sutikimas pasiduoti prievartai⁴. Šia originalia išvada reiškiamas pagarba mokslininko didybei, bet kartu ir tragizmas, plaukiantis iš nuolatinio žinių alkio. vis naujos lektūros troškimo. Todėl mokslininkas turi būti arrašomas per jo skaitymo prizmę. Bernhardas Fabianas rašo, kad mokslininkas nėra skaitytojas, kuris gali arba turi skaityti, o žmogus, kuris negali neskaityti ir skaito nuolat. Nesvarbu, ar tai jis daro profesionaliai, ar asmeniškai; kaip mokslininkas jis apibrėžiamas per skaitymą. Dėl to jis yra skaitytojas per prievartą ir gali būti tiriamas tik lyginant su kitais mokslininkais kaip svetimos išminties turtų vartotojas tarpininkaujant knygai⁵.

Iš pareigos skaityti atsiranda tekstų suvokimo skirtumas. Tai atskleidžia Januszio Lalewicziaus teiginiai. Paprastiems skaitytojams spauda yra antraeilės svarbos dalykas, o skaitymas — savanoriško mėgėjų pobūdžio, tuo tarpu mokslininkams — tai pagrindinė, privaloma veikla, jų visuomeninės būties pateisinimas. Iš čia išplaukiantis pagrindinės veiklos statusas patį skaitymo procesą ir skaitomus tekstus radikaliai atskiria nuo to, kuo ši veikla yra visoms kitoms grupėms⁶. Tačiau akivaizdu, kad mokslininkų skaitytojų biografijos rodo pačių mokslininkų įvairovę, kurioje dominuoja ne tik profesinė specializacija, bet ir platus skaitytojų interesų spektras. Othmaras Feylas pavadino mokslininkus viršskaitytojais, atsižvelgdamas į skaitymo dažnumo skalę. Šiems skaitytojams tyrinėtojas pripažįsta tokius bendrus bruožus: nuolatinį norą šviestis, šeimos, valstybės, mokyklos institucijose skaitymo medžiagos nepakankamumą, įvairių tipų bibliotekų fondų pažinimą, valstybinių bibliotekų darbo taisyklių, komplektavimo krypčių, atskleidimo būdų suvokimą, pagarbą bibliotekininkui ir jo žinioms bei būtinybę turėti asmeninį knygų rinkinį⁷.

³ *Savant* // *Encyclopedie ou Dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des metiers*. Paris, 1765. T. 14.

⁴ Baumgart W. *Der Gelehrte als Herrscher*. Faustus grichischer Traum // *Festschrift für Rainer Günter*, hrsg. von B. Fabian. Heidelberg, 1978. S. 58—69.

⁵ Fabian B. *Der Gelehrte als Leser* // *Buch und Leser: Vorträge des ersten Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens* 13. und 14. Mai 1976 / Hrsg. von H. G. Göpfert. Hamburg, 1977. S. 48—88. (Schriften des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens, Bd. 1).

⁶ Lalewicz J. *Spolecznv kontekst faktv literackiego i funkcje literaturv* // *Pamiętnik Literacki*. 1978. R. 69. z. 4. S. 41—67.

⁷ Feyl O. *Deutsche Gelehrte als Leser: Eine Leserschichtstudie an deutschen Gelehrtenleser* // *Buch-Bibliothek-Leser: Festschrift für Horst Kunze zum 60. Geburtstag*. Berlin, 1969. S. 499—517.

Mokslininkai — ta visuomenės dalis, kurią lengviausia tyrinėti skaitybos požiūriu. Nesunku juos visus išvardyti, apibūdinti kiekybiškai, susieti su konkrečiomis mokslinėmis disciplinomis. Mokslininkai, pirmiausia profesoriai, sudaro kompaktišką grupę, pasižvminčią bendromis elgesio normomis, dėl to juos galima lyginti vienus su kitais.

Straipsnio autorė atliko empirinį Sveičiamojos amžiaus Krokuvos mokslininkų skaitybos tyrimą⁸, kuriam prireikė tikslios tyrimo metodologijos. Tikslios — tai reiškia tokios, kuri maksimaliai garantuotų rezultatų patikimumą. Patikimumas priklauso nuo gerai pasirinktos šaltinių bazės, tikslingai pritaikytų metodų bei sumanios (apgaltotos) gautų rezultatų interpretacijos. Kiekvienas iš šių etapų vienodai svarbus. Klaida kuriame nors iš jų niekais paverčia visą darbą.

Iš daugybės šaltinių galima išskirti medžiagą, padedančią tiesiogiai tirti skaitytoją bei plačiai apibrėžti reiškinį bibliologinį, literatūrinį ir visuomeninį kontekstą. Amerikos sociologas Johnas A. Mc Carthy vienu atsikvėpimu išvardija visus šaltinius: prenumeratorių sąrašus, prekybinius ir aukcionų katalogus, privačių bibliotekų ir abonementų resursus, skaitytojų draugijų narių sąrašus, tiriamo laikotarpio veikėjų biografijas ir laiškus, kelionių aprašymus, cenzūros aktus, spaudinių platinimo ir kontrolinius sąrašus, bažnyčių knygas, parapijų ir mokyklų inspekcijų aktus⁹. Šį mums priimtina, bet chaotišką rinkinį reikia sutvarkyti pagal šaltinių svarbumo požymį.

Kalbant apie mokslininkus ir literatus, svarbiausias šaltinis yra jų darbai. Skaitymo įtaka išryškėja pagrindiniame turinyje, įžangoje, pratarinėje, savų darbų pratarinėse įvairiems leidimams, svetimų darbų įžangose ir baigiamuosiuose žodžiuose¹⁰. Išvadose, nuorodose ir pridedamuose bibliografiniuose sąrašuose. Kaskart susidurdami su juose minimomis knygomis, turime būti atsargūs. Dar Sveičiamojos amžiaus mokslininkai mielai naudojosi žinytais, tekstų antologijomis, enciklopedijų straipsniais, tačiau to neprisipažino, o tai visiškai keičia skaitymo atrankos kategorijas, ir jas reikia atskleisti arba bent atkreipti dėmesį į kylančias abejones. Galima dar viena psichologinė ypatybė: autorius darbe nurodo daugiau knygų, negu perskaitė iš tikrųjų. Todėl schemiškai analizuodami tik bibliografines nuorodas ir nepasitelkdami poleminės medžiagos, aprobatų, citatų, turinio ir pan., turėtume kalbėti apie knygų repertuarą, o ne apie autoriaus lektūrą. Kaip šaltinis gali būti autoriaus darbų prospektai, kuriuose nurodyta literatūra, tapusi jų rengimo pagrindu. Panašios vertės yra mokymo programos ir paskaitų tekstai arba studentų paskaitų užrašai, jeigu jie susiję su skaitymu.

⁸ Bednarska-Ruszajowa K. *Od Homera do Jana Jakuba Rousseau: W kręgu lektur profesorow krakowskich okresu Oświecenia*. Krakow, 1991. (Uniwersitet Jagielloński. Rozprawy Habilitacyjne Nr. 210).

⁹ Mc Carthy J. A. *Lektüre und Lesertypologie im 18. Jahrhundert (1730—1770): Ein Beitrag zur Lesergeschichte am Beispiel Wolfenbüttel // Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*. 1983. Bd. 8. S. 36.

¹⁰ Į pratarinių, kaip šaltinių, vertę atkreipė dėmesį: Kupper P. *Author ad Lectorem. Vorreden im 18. Jahrhundert: Ein Forschungsversuch // Festschrift für Rainer Günter*, hrsg. von B. Fabian. Heidelberg, 1978. S. 86—99.

Neabejotini skaitytojų pasirinkimo šaltiniai — vertimai, parafrazės, transkripcijos, pažodiniai vertimai, parodijos, stilizacijos. Dažnai jie liudija skaitytojų pomėgius, nors, kalbant apie parodijas, į akiratį gali pakliūti ir neigiamai įvertintų kūrinių. Tačiau dėl vieno netenka abejoti — tekstai, tapę šių veikalų pagrindu, buvo perskaityti daug kartų ir intensyviai. Iki šiol mažai dėmesio skirta to paties teksto skirtingiems vertimams palyginti. Dažniausiai tai medžiaga literatūros mokslininkui; ji atskleidžia literatūrinį meistriškumą, vertimo meną, tam tikru mastu įdomi ir skaitybos tyrimui kaip apibrėžtos konkrečios veiklos pėdsakas, besiskiriantis priklausomai nuo vertėjo žinių, skaitymo įgūdžių ir psichofizinių ypatybių. Tyrinėjant dedikuotų mokslo darbų vertimus, būtina tiksliai nustatyti, kas užrašė dedikacijas — originalo autorius ar vertėjas, kad jose nurodoma literatūra nebūtų vertinama kaip vertėjo skaitymo šaltinis, jeigu tos dedikacijos perrašytos iš pirminio teksto.

Intensyvaus skaitymo šaltinis gali būti redakciniai darbai, susiję su verto populiarinti svetimo teksto rengimu spaudai. Sąrašą baigia literatūrinės ir mokslinės recenzijos ar polemika, kurioje autorius turi išreikšti savo požiūrį į perskaitytą tekstą. Taigi šios formos išsamiausiai atskleidžia skaitytojo interesus. Galima paminėti ir giriamuosius žodžius plunksnos žmonėms bei jų biografijas; šie žodžiai parodo ir aparašomo herojaus, ir rašančiojo skaitymą.

Šaltinis, nekeltiantis jokių abejonių dėl skaitymo prioritetų ir konkrečios lektūros, yra konspektai. Akivaizdu, kad veikalo perrašymas tam pa jo pripažinimo ir noro nuolat su juo bendrauti įrodymu¹¹. Be paties teksto pasirinkimo fakto, kuris yra įdomus ir svarbus tyrinėtojų, skaitytojo suvokimas ryškėja ir iš santrumpų, perdirbimų, papildymų, dažniausiai nesąmoningai pavartotų tarmybių. Konspektais dažnai naudojasi literatūros istorikai, tuo tarpu knygotyrininkams jie nežinomi.

Panašaus pobūdžio yra albumai, vadinamieji *album amicorum* (draugų albumai), arba filoteka. Ši jau viduramžiais žinoma, o sprendžiant iš pavadinimo, senovėje kilusi atminimui skirto teksto užrašymo forma taip pat gali padėti nustatyti skaitymo polinkius. Albumai sudaro bibliografijos ir knygotyros informacijos atmainą, kuri atskleidžia savininko ir jo asmens bičiulystės ryšius, o kita vertus, vyraujančias tekstų konvencijas ir jų kaitą tam tikrais laikotarpiais. Lenkijoje ši forma nėra tyrinėtojų pripažinta, o Vokietijoje¹² ir Didžiojoje Britanijoje¹³ naudojama kultūrologiniams tyrimams. Ir čia reikia būti atsargiems, t. y. atkreipti dėmesį į tai, kad kokio nors kūrinio fragmento įrašymas nereikia, jog žinomas visas tekstas. Fragmentas gali būti nuolat cituojamas, imamas iš ištraukų, minčių rinkinių ir pan. Bet kokiu atveju tai tikrai

¹¹ Zachra M. Tworca — odbiorca sylw szlacheckich w XVII wieku // Publiczność literacka i teatralna w dawniej Polsce: Praca zbiorowa / Pod red. H. Dziechcinskij. Warszawa, 1985. S. 117—129.

¹² Fechner J. U. Stammbücher als kulturhistorische Quellen: Einführung und Umriss der Aufgaben // Stammbücher als kulturhistorische Quellen, hrsg. von J. U. Fechner. München, 1981. S. 7—21. (Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 1).

¹³ Nickson M. E. Some sixteenth century albums in the British Library // Stammbücher ... op cit. S. 23—36.

pirmasis, jei ne galutinis skaitytojo žingsnis susipažinti su veikalu ir bent jau dėl to vertas dėmesio. Artimi šiai formai yra moto, rašomi prieš literatūrinį ar mokslinį tekstą.

Nuoširdžius apmąstymus apie perskaitytas knygas apima ypatingi šaltiniai, pateikiantys subjektyvius, artėjančius prie literatūrinio vertinimus. Juos sudaro: susirašinėjimai, dienoraščiai ir memuarai, užrašai apie knygas ir autobiografijos. Mokslininkų memuarų, kaip istorinių šaltinių, svarbą išskėlė Othmaras Feylas¹⁴. Autorius nurodė įvairiopa jų vertę: kūrėjų asmenybės raidai, tam tikro mokslo dalyko istorijai, mokyklų ir fakultetų veiklai, mokslinio darbo psichologijai ir metodikai, taip pat plačiaja prasme kultūros istorijai, inteligentijos darbams ir laiko dvasiai atskleisti, pagaliau, kas svarbiausia mums, — mokslininkų požiūriui į knygas, bibskaitytojų poreikius, motyvus ir skaitymo būdus, užfiksuotus tam tikrais laikotarpiais nuo jaunystės studijų iki profesinės veiklos brandžiame notekas ir skaitymą apibrėžti. Šių šaltinių pagrindu galima tvirtinti amžiuje. Į memuarus, kaip skaitymo tyrimų šaltinį, atkreipė dėmesį Stanislavas Siekierskis¹⁵.

Artimos susirašinėjimui yra užsienio kelionių ataskaitos ir pranešimai. Manya, jog *peregrinatio academica* (mokslinės kelionės) yra viena iš mokslininkų profesinio tobulinimo priemonių. Peregrinanto pareiga buvo ne tik aplankyti užsienio universitetus, viešąsias ir privačias bibliotekas, bet taip pat pasisvečiuoti pas žymius žmones, užmegzti su mokslininkais ryšius, kurie vėliau reikšdavosi laišku ir knygų mainų derliumi. Tų kelionių ataskaitose dažnai minimos bibliotekose matytos retos knygos¹⁶. Asmenines reakcijas į literatūrą rodo marginalijos pačiose knygose. Deja, tyrinėtojui tai dažnai anoniminis šaltinis. Tačiau, jei paaiškėja, kad marginalijos įrašytos ta pačia ranka kaip ir savininko parašas, tada gauname informacijos apie konkretaus asmens turinio suvokimo ypatybes.

Dar vieną šaltinių grupę sudaro privačių bibliotekų aprašymai bei katalogai. Iš jų matyti fondų struktūra, jų kiekybinės charakteristikos, savininko interesų kryptys, epochos įtaka jų formavimuisi, savininko svetimų kalbų mokėjimas. Inventoriuose išryškėja bibliotekos organizatoriaus darytos atrankos rezultatas. Skirtingai nuo anksčiau aptartų šaltinių grupių, šie neteikia progos susipažinti su tiesiogine skaitytojo reakcija į literatūrą. Knygų kolekcija — tai potenciali, o ne reali lektūra. Paplitusi tokia tyrinėtojų nuomonė, kad knygų įrašai inventoriuje atlinka savininko perskaitytų knygų sąrašą. Tai patvirtina pačių kolekcionierių prisipažinimai. Joachimasis Lelevelis rašė: „Renkantieji namų bib-

¹⁴ Feyl O. Deutsche Gelehrte als Leser ...

¹⁵ Siekierski S. Pamietniki jako zrodlo badan czytelnictwa // Studia o książce. 1976. T. 6. S. 3—21.

¹⁶ Į šį šaltinių tipą atkreipė dėmesį: Ammermann M. Gelehrte Briefe des 17. und früher 18. Jahrhundert // Gelehrte Bücher von Humanismus bis zur Gegenwart: Referate des 5. Jahrestreffen des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens vom 6. bis 8. Mai 1981 in der Herzog August Bibliothek, hrsg. von B. Fabian r P. Raabe. Wiesbaden, 1983. S. 82.

liotekas paprastai tai daro savo naudai, kad galėtų pasimėgauti grožine literatūra, atsidėti vaizduojamiesiems menams, istorijos, filosofijos pažinimui arba darbui matematikos, fizikos, chemijos srityse, arba norėdami tapti mokslingais teologais, teisininkais, medikais, arba pažinti knygas, būti bibliografais. Sie skirtingi siekiai sukelia norą rinkti knygas, ir iš čia atsiranda kilnus susižavėjimas¹⁷. Po 150 metų tai dar aistringiau išreiškė Jurijus Smoličius: „Rašytojo biblioteka — tai tiesioginis jo kūrybos tęsinys ir jos komentaras, [...] tai taip pat jo širdies ir dvasios dalis“¹⁸. Nepaisant šių pasisakymų, tyrinėtojas, naudojantis privačių bibliotekų inventorių kaip jų savininkų skaitybos tyrimo šaltinį, turi būti atsargus ir į juos įtrauktas knygas pripažinti skaitytomis tik remdamasis papildomais įrodymais. Tokį įsitikinimą patvirtino ir Barbaros Bienkovskos atradimai. Ji analizavo Juzefo Kalasanto Szaniawskio (1764—1843) — filosofo, teisininko, pedagogo, politiko — knygų rinkinį¹⁹. Sis veikėjas sukaupė 7 000 knygų, daugiausia susijusių su jo moksliniais ir praktiniais interesais. Dalį jų (3170 tomų) jis pasiliko iki mirties, po to knygas nupirko Varšuvos universiteto biblioteka. Kai kurių šio rinkinio knygų tyrimas parodė, kad iki šiol 15 proc. egzempliorių liko nepaustyti. Tai gana svarbus įspėjimas skaitybos tyrinėtojams, pasirenkantiems privačių bibliotekų inventorių kaip šaltinį. Tokia tyrimų praktika būtų motyvuota tik tada, kai kita medžiaga, pavyzdžiui, savininko mokslinių darbų tekstai, padėtų nustatyti, kaip iš tikrųjų naudojamas knygų rinkinys.

Panašią, greičiau tarpinę nei tiesioginę vertę skaitybos tyrimams turi bibliotekos išduotų leidimų registravimo knygos ir bibliotekų reversai. Kennethas W. Humpreys mano, kad tai vieni iš patikimiausių šaltinių tikriesiems skaitymo įgūdžiams nustatyti²⁰. Jau anksčiau minėtas J. Mc Carthy panašiai elgiasi su Hercogo Augusto bibliotekos Volfenbiutelyje knygų registrais, tirdamas šio miesto gyventojų skaitybą. Tačiau jis pabrėžia, kad trūksta duomenų, padedančių nustatyti apsilankymus kitose, už kunigaikštystės ribų esančiose bibliotekose²¹. B. Fabianus reikalavo paskelbti visą Volfenbiutelio bibliotekos išdavimo knygą, o tai, pasak jo, būtų puiki bibliotekų veiklos ir jų naudojimo bei

¹⁷ Lelelew J. Bibliograficznych ksiąg dwoje. T. 2. Wilno, 1826. S. 330.

¹⁸ Smolič J. Paustovskomu ja zaviduju // Vospominanja o Konstantinie Paustovskom / Sost. L. Levickij. Moskva, 1975. S. 10. — Cit. pagal: Šarkova I. S. Novoe o biblioteke Didro // Russkie biblioteki i ich čitatelji: Iz istorii russkoj kultury epochi feodalizma / Red. E. B. Piotrovskij, S. P. Luppov. Leningrad, 1983. S. 170.

¹⁹ Bienkowska B. Inwentarze księgozbiorow prywatnych jako źródła do badan nad dziejami czytelnictwa, tekst w druku, wcześniejsza praca na ten temat: Rose E. Księgozbiór Jozefa Kalasantego Szaniawskiego zachowany w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie // Z badan nad polskimi księgozbiorami historycznymi: Warsztaty. Praca zbiorowa / Pod red. B. Bienkowskiej. Warszawa, 1988. S. 33—61.

²⁰ Humpreys K. W. Książka i biblioteka w społeczeństwie // Książka i biblioteka w społeczeństwie: Materiały międzynarodowego seminarium. Warszawa-Radziejowice, czerwiec 1980. Warszawa, 1982. S. 270—271.

²¹ Mc Carthy J. A. Op. cit.

skaitybės istorijos medžiaga²². Reikalavimus publikuoti Volfenbiutelio *Ausleihbuch* (išdavimo knygą) įgyvendino Mechtildas Raabe²³.

Panašiai Vytautas Jurgutis reikalavo išleisti Vilniaus universiteto bibliotekos knygų išdavimo žurnalą²⁴. Šių eilučių autorė rengia minėtojo žurnalo 1805—1816 m. šaltinio publikaciją. Tai reiškia, kad tyrinėtojai pripažino knygų išdavimo žurnalo, kaip tiesioginio skaitymo šaltinio, patikimumą. Vis dėlto siūlyčiau būti atsargiems. Jei išdavimas vardinis, per didelis atsargumas nėra būtinas, tačiau tai dar nereiškia, jog paimtą į namus knygą perskaitys žmogus, pažymėtas knygoje. Tokią galimybę rodo „Index librorum ex Bibliotheca Publica Principis Regni Scholae Cracoviensis commodatorum ab anno 1785 curante Hyacintho Przybylski Bibliothecae Praefecto comparatus“²⁵, kurioje pažymėtas tarpininkavimas skolinantis knygas, pavyzdžiui, profesorius ėmė knygas savo studentams. Galima įsivaizduoti analogišką situaciją, nenurodytą žurnale, o tuo atveju lektūros priskyrimas būtų klaidingas.

Ne toks vertingas šaltinis yra prenumeratorių sąrašai, kuriuose šalia vardų pateikiamos einamos pareigos ir garbės vardai. Tie sąrašai greičiau nurodo potencialią, o ne realią skaitymo medžiagą, bet gali praversti kaip pagalbinė, o kartais ir įdomi medžiaga. Reinhardas Witmanas rekomendavo naudotis šiuo šaltiniu ypač atsargiai ir kaip įrodymą citavo 1788 m. žurnale „Berlinische Monatschrift“ paskelbtą žinutę, kurioje įspėjama, kad žymūs veikėjai gali būti be jų sutikimo įrašyti tarp nelojalių bei papiktinimų keliančių veikalų prenumeratorių ir dėl to privalo turėti teisę pateikti ieškinį leidėjui²⁶. Šiai šaltinių grupei taip pat galima priskirti skaitytojų draugijų sąrašus bei skaityklų narių registrus.

Šaltinių vertę turi piešiniai, iliustracijos bei fotografijos, kuriose mokslininkai vaizduojami savo kabinetuose tarp knygų kartais su aiškiai įskaitomomis antraštelėmis²⁷, arba publicistiniuose ir literatūros veikaluose

²² Fabian B. Ein nicht registrierter Besucher der Herzog August Bibliothek // Paul Raabe zum 21. Februar von Freunden und Mitarbeitern. Hamburg, 1977. S. 91—93.

²³ Raabe M. Leser und Lektüre im 18. Jahrhundert: Die Ausleihbücher der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 1714—1799. Bd. 1: Die Leser und ihre Lektüre. Bd. 2: Die sozialen Lesergruppen und ihre Lektüre, Bd. 3: Alphabetisches Verzeichnis der entlichenen Bücher. Bd. 4: Systematisches Verzeichnis der entlichenen Bücher. München, 1989.

²⁴ Jurgutis V. Apie Vilniaus universiteto bibliotekos skaitytojus XIX a. pradžioje // Iš Lietuvos bibliotekų istorijos: Teminis mokslo darbų rinkinys. V., 1985. P. 52—65.

²⁵ Biblioteka Jagiellonska (toliau — BJ). Rkps 255 IV.

²⁶ Wittman R. Subskribenten und Pränumerantenverzeichnisse als Leser soziologische Quellen // Buch und Leser: Vorträge des ersten Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens 13. und 14. Mai 1976, hrsg. von H. G. Göplert. Hamburg, 1977. S. 142. (Schriften des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens, Bd. 1).

²⁷ Leser und Lesen im 18. Jahrhundert: Colloquium der Arbeitsstelle Achtzehntes Jahrhundert Gesamthochschule Wuppertal. Schloss Lüntenbeck. 24—26. Oktober 1975. Heidelberg, 1977.

aprašytos nuomonės apie mokslininkų skaitymą ir erudiciją²⁸. Kartu su tiesioginiais šaltiniais jie padeda atskleisti skaitybą gaubiančią atmosferą.

Čia pateikta tipologija apėmė šaltinius, tiesiogiai atspindinčius skaitybą. Karolis Glombiowski²⁹, kaip ir Zbignewas Golinski³⁰, rekomendavo analizuoti šias pagrindines problemas plačiame bibliografinių žinių kontekste, atsižvelgdamas į kultūros situaciją. Pagal šiuos nurodymus reikia siūlyti praplėsti šaltinius iki trijų grupių, kurios kaip pagalbinės čia bus tik paminėtos.

Šaltiniai, padedantys rekonstruoti bibliologinį foną ir rasti duomenų apie leidybos dinamiką bei knygų skleidimo kelius, yra šie: leidyklų ir knygynų katalogai, bibliografinės rodyklės, draudžiamų knygų indeksai, viešųjų, draugijų, mokyklų ir bažnyčių bibliotekų katalogai ir taisyklės. Literatūriniam ir platesniam kultūriniam fonui atgaminti praverčia dedikacijų laišakai, proginiai eilėraščiai, mokyklų programos ir aktai, inspekcijų ataskaitos, mokyklų laikraščiai, privalomos literatūros sąrašai, pagaliau analizuojamų veikalų turinys iš juose nurodyto adresato pozicijų. Siuose šaltiniuose galima rasti atsakymą į klausimą, ar tekste įrašytasis atitinka konkretų tyrinėjamą skaitytoją, kokie skaitybos modeliai ir stiliai. Sociologinio fono šaltiniais gali tapti asmens dokumentai, mokslo ir literatūros akademijų ir draugijų aktai, įvairių profesinių grupių teisių ir pareigų įrašai, pasisakymai apie profesinę etiką ir pan.

Archyvinio tipo istoriniai šaltiniai taip pat duoda papildomos informacijos, vertingos skaitybos tyrimams. Išskirtinės reikšmės yra teismo procesų aktai, kuriuose po Lenkijos padalijimo lenkams pateikiami kaltinimai dėl draudžiamų lenkiškų knygų laikymo ar skaitymo³¹, asmeniniai archyviniai aktai, vietinės valdžios organų ir įstaigų raštinių medžiaga bei notariniai ir ipotekų aktai.

Apmąstant mokslininkų skaitybos tyrimų šaltinius, reikia atsakyti į klausimą, ar būtina atsižvelgti į išsamią šaltinių medžiagą, ar pakanka jos reprezentacijos. Reikia pripažinti, kad pasirinktas pirmasis variantas varžytų tyrinėtoją. Egzistuoja daug nežinomos, neprieinamos archyvinės medžiagos³². Tobula situacija yra tokia, kai, tyrinėjant švietėjų skaitymą, išstudijuojama visa medžiaga. Tačiau tai mažai tikėtina, kadangi informacija apie archyvų nuosavybę yra skurdi. Dėl šių sunkumų iš viso atsisakyti tyrimų būtų žalinga visuomenei ir mokslui. Todėl turime įsišmoninti, kad net idealiai surinkę visą išsaugotą medžiagą gautume

²⁸ Gluzinska M. T. Świat książek w twórczości Jana Parandowskiego // Roczniki Biblioteczne. 1975. R. 19, z. 3—4. S. 631—670; Libera Z. Parandowski i świat książek. Warszawa, 1986; Brahmer M. Anatol France i książka. Kraków, 1925.

²⁹ Glombiowski K. Problemy historii czytelnictwa. Wrocław, 1966.

³⁰ Golinski Z. Op. cit.

³¹ Tos medžiagos reikšmę nurodė: Kubow S. Książka Wielkiej Emigracji wśród postępowego ziemianstwa wielkopolskiego (1831—1862) // Studia o książce. 1978. T. 8. S. 107—122.

³² Tai įrodo nauji atradimai: Lech M. ... Materiały do dziejów książki i czytelnictwa w okresie zaborów w archiwach polskich // Rocznik biblioteki Narodowej. 1969. R. 5. S. 23—57.

tik laimingo atsitiktinumo rezultata, o ne visumą. Geriau atsirinkti visus svarbiausius būtinų tyrimui šaltinių pavyzdžius. Dauguma jų, kaip trumpalaikė archyvinė medžiaga ar pačios knygos egzemplioriai su marginalijomis, iki mūsų laikų neišliko. Mokslo metodologijai gerai žinomas būdas daryti išvadas apie visumą remiantis dalimi. Šiuo atveju jis labai tinka. Geriausiame iki šiol lenkų darbe apie Šviečiamosios epochos bibliologinius procesus, būtent Anos Zbikowskos-Migon „Mokslinė knyga lenkų Šviečiamosios epochos kultūroje“³³, kuri gali būti skaitybės ir skaitytojo problemos sprendimo pavyzdys, tinkamai parinkti šaltiniai padeda formuluoti apibendrinančias tezes. Panašiai pasielgė Zolia Sinkowa, rašydama darbą apie Vakarų Europos raštijos suvokimą Lenkijoje³⁴.

Pasirinktų šaltinių tipas nulemia ir metodus. Vien knygotyros metodologijos šiuo atveju nepakanka: būtina perimti kitų disciplinų metodus. Jie ne tik praktiškai taikomi, bet taip pat sintetiškai apibendrinami. Filologinį metodą skaitybės tyrimams plačiausiai aptarė Michal Głowinski³⁵. Yra parengti turinio analizės³⁶ ir spaudos agentūrų perduodamų žinių turinio analizės³⁷ bendrieji metodai. Žinomi ir dažnai taikomi archyvinis³⁸ ir biografinis³⁹ metodai. Tyrinėtojams pažįstamas sociologinių dokumentų analizės metodas⁴⁰. Iš knygotyros metodų geriausia taikyti kilmės (proveniencijų)⁴¹ ir spaustuvių⁴² bei bibliografinį⁴³ metodus. Funkcinis metodas, kaip esminis šiuolaikinėje knygotyroje sistemai knyga —

³³ Zbikowska-Migon A. Książka naukowa w kulturze polskiego Oświecenia. Wrocław, 1977.

³⁴ Sinkowa Z. Główne drogi i tendencje recepcji piśmiennictwa zachodnioeuropejskiego w literaturze Oświecenia polskiego // Problemy literatury okresu Oświecenia: Praca zbiorowa / Pod red. Z. Golinskiego. Wrocław, 1973. S. 107—186; taip pat: Powiesć zachodnioeuropejska w Polsce stanisławowskiej na podstawie inwentarzy i katalogów // Pamiętnik Literacki. 1966. R. 57, z. 4. S. 581—624.

³⁵ Głowinski M. Style odbioru: Szkice o komunikacji literackiej. Kraków, 1977.

³⁶ Pavadi imu „humanitarinės interpretacijos metodas“ aprašytas: Kmita J. Wykłady z logiki i metodologii nauk. Warszawa, 1975. S. 23—26.

³⁷ Pisarek W. Analiza zawartosci prasy i drogi rozwoju // Zeszyty Prasoznawcze. 1983. R. 24. Nr. 2. S. 5—16; Zaręba E. Analiza tresci w badaniach pedagogicznych // Ruch Pedagogiczny. 1984. R. 26. Nr. 5—6. S. 43—50.

³⁸ Chamerska H. Akta hipoteczne i notarialne jako zrodlo badan nad księgozbiormi prywatnymi XIX—XX w.: (zagadnienia metodologiczne) // Z badan nad polskimi księgozbiormi historycznymi. Z. 3. Warszawa, 1977. S. 5—22.

³⁹ Charakteristyka metody biograficznej. Zasady analizy dokumentow biograficznych // Metody i techniki badan spolecznych (wybor tekstow) / Wybor i redakcja M. Malikowski. Rzeszow, 1984. S. 244—269.

⁴⁰ Omika S. Psychologia spoleczna. Warszawa, 1981. S. 455—465.

⁴¹ Piekarski K. O zadania i metody badan proveniencyjnych // Przegląd biblioteczny. 1929. R. 3, z. 3. S. 388—415; Kocowski B. Zadania i metody badan proveniencyjnych w zakresie starych drukow. Warszawa, 1951; Sipayllo M. O metodzie badan proveniencyjnych starych drukow // Z badan nad polskimi księgozbiormi historycznymi. Z. 1. Warszawa, 1975. S. 9—30.

⁴² Bulhak H. Metoda typograficzna w badaniach nad dawną książką // Bi letny Poligraficzny. 1977. Nr. 2. S. 37—52.

⁴³ Sierotwinski S. Analiza metody bibliograficznej // Zycie nauki. 1949. T. 7. Nr. 38. S. 187—203; Bednarska-Ruszajowa K. Metoda bibliograficzna i jej zastosowanie // Z problemow metodologii i dydaktyki bibliotekoznawstwa i informacji naukowej: Praca zbiorowa / Pod red. M. Kocowej. Krakow, 1990. S. 38—54.

skaitytojas apibūdinti, taikomas intuityviai. Niekur profesinėje lenkiškoje literatūroje nėra išsamios jo charakteristikos. Literatūroje, pasirodžiusioje už Lenkijos ribų, taip pat nepavyko aptikti jo aprašymo. Sociologijoje tai atliko Piotras Sztompka⁴⁴.

Iš to, kas pasakya, aiškėja, kad mokslininkų skaitya — individuali, grupinė ar lyginamoji, nacionalinė ar tarptautinė — tiriama remiantis įvairia šaltinių, teorine ir metodologine baze. Jau dabar tyrimų būklės analizė rodo, kad egzistuoja daug bendrų Svečiamosios epochos lenkų ir vokiečių mokslininkų skaitybos bruožų.

Iš lenkų k. vertė *E. Macevičiūtė*

Krokuvos Jogailos universitetas
Bibliotekininkystės ir mokslinės
informacijos katedra

Įteikta 1991 m. gruodžio mėn.

METODOLOGIA BADAN NAD CZYTELNICTWEM UCZONYCH OKRESU OSWIECENIA

KRYSTYNA BEDNARSKA-RUSZAJOWA

Badania nad czytelnictwem w aspekcie historycznym są najtrudniejsze z całej historii książki i jej procesow. W badaniach nad historią czytelnictwa skazani jestesmy wyłącznie na źródła, które przetrwały do naszych czasow. Sposrod wszystkich grup społecznych i zawodowych dawnych epok jedynie uczeni mogą być poddani badaniu w aspekcie czytelnictwa. W odniesieniu do uczonych i literatow podstawowym źródłem są ich prace, prospekty na własnie dzieło z wskazaniem lektur, programy i teksty wykladow oraz notatki studentow z wykladow, przekłady, parafrazy, transkrypcje, postise, parodie, stylizacje. Źródłem lektury intensywnej są też prace editorskie, sylwy, sztambuchy, korespondencja, dzienniki i pamiętniki, notatki z lektury i autobiografie, sprawozdania z podróży zagranicznych. Odmienną grupę źródel stanowią inwentarze i katalogi prywatnych bibliotek, księgi wypożyczen bibliotecznych i rewersy biblioteczne, listy prenumeratow i subskrybentow.

Druga grupa źródel pozwala zrekonstruować tło bibliologiczne dla uzyskania danych o ruchu wydawniczych i drogach rozchodzenia się książek. Typ wykorzystanych źródel narzuca zastosowania odpowiednich metod.

Autorka ma za sobą prace empiryczne nad czytelnictwem krakowskich uczonych okresu Oświeceni. Ona wprowadzi pewien porządek, wynikający z hierarchii ważności, do podstaw źródlowych, teoretycznych i metodologicznych.

⁴⁴ Sztompka P. Metoda funkcjonalna w socjologii i antropologii społecznej: Studia analityczne. Wrocław, 1971. (Polska Akademia nauk, Oddział w Krakowie. Prace Komisji Socjologicznej, Nr. 21).